РЕЦЕНЗІЯ

офіційного рецензента на дисертацію Кононенка Олександра Васильовича на тему «Заліснення теренів південно-східної України як інструмент трансформації степового ландшафту в XIX – 1-й половині XX ст.», яку подано на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія

Історія взаємодії людини і природи тривалий час залишалася на периферії українських історичних студій. Природне середовище найчастіше розглядалося лише як тло, на якому розгорталися політичні події, соціальні процеси, господарювання тощо. Тим часом саме зміни ландшафту, режиму землекористування, водного балансу й рослинного покриву безпосередньо визначали умови праці, способи виживання та повсякдення населення регіону південно-східної України. З цієї точки зору дисертація Олександра Васильовича Кононенка є своєчасною спробою повернути природне середовище до історичного аналізу, в якості першорозрядного чинника суспільного розвитку.

Особливої ж значущості тема дисертації п. Кононенка набуває якщо її розглядати крізь призму соціальної історії XX ст. Саме степова зона була простором, де державні експерименти з природою найтісніше переплітalися зі спробами соціального інженерінгу селянської верстви. Лісосмуги, розсадники, меліоративні роботи, перебудова системи землекористування та мобілізація трудових ресурсів були не тільки складниками аграрної політики. Ці фактори втручалися в уклад сільського життя, змінювали структуру зайнятості населення, посилювали або, навпаки, послаблювали залежність селян від державних інституцій. До цього ж дисертантові вдалося показати, що історія заліснення степу за часів радянського панування не може бути відокремлена від історії примусу, дефіциту, голоду, воєнної руйнації та повоєнної відбудови.

Відповідно до поставленої мети дисертація має логічну побудову: вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел і літератури та додатки. Архітектоніка роботи, на наш погляд, цілком логічна. Матеріал розташовано послідовно: від огляду історіографії, джерел і методологічних засад (Розділ 1) до аналізу імперського досвіду, криз першої половини XX ст. та практик повоєнного природоперетворення (Розділи 2-4). Така композиція дає можливість простежити не лише зміну державних програм, а й тривалість окремих господарських і соціальних проблем.

Основні положення дослідження спираються на значний комплекс джерел, передусім документів центральних і обласних архівів України. Використання діловодної документації органів влади, матеріалів профільних відомств, статистики, періодики, картографічних та зображальних джерел забезпечило належну фактичну основу роботи. Для історика соціальних процесів особливо цінним є те, що автор не обмежився нормативними рішеннями або програмними деклараціями. Він систематично зіставляє плани з результатами, а офіційну риторику – з реальним станом лісових господарств, забезпеченням кадрами, технікою та робочою силою.

Обґрунтованість висновків посилює проблемно-хронологічна організація матеріалу. Автор показує, що лісорозведення в степу розвивалося нерівномірно, хвилями, пов'язаними з неврожаями, посухами, реформами, воєнними потрясіннями та змінами політичного режиму. Така логіка дозволяє уникнути спрощеної схеми поступального «освоєння природи». Навпаки, перед читачем постає історія численних починань, перерв, невдач, часткових успіхів і повторного використання раніше напрацьованого досвіду.

У роботі переконливо простежено залежність результатів природоперетворювальних кампаній від соціальної організації праці. Там, де держава спиралася на фахову підготовку, тривалі спостереження, місцевий досвід і матеріальну зацікавленість виконавців, результати були стійкішими. Натомість мобілізаційні кампанії, зорієнтовані на швидкий кількісний ефект, нерідко призводили до формального виконання планів, низької приживлюваності насаджень та перевитрат ресурсів. Цей висновок має значення не лише для екологічної історії, а й для розуміння механізмів функціонування радянської командної економіки.

Наукові результати дисертації є самостійними. Автор запропонував власну періодизацію розвитку степового лісорозведення, уточнив роль окремих наукових і господарських осередків, увів до наукового обігу архівні матеріали про становище лісгоспів у кризові періоди та докладно висвітлив регіональний вимір «Великого плану перетворення природи». Окремо слід відзначити прагнення поєднати історію інституцій із вивченням людського чинника – фахівців, селян, працівників лісового господарства, місцевих керівників і населення, на яке покладали виконання державних завдань.

У «*Вступі*» (с. 14-19) дисертант обґрунтовує актуальність теми, визначає хронологічні та територіальні межі, формулює об'єкт, предмет, мету і завдання роботи, характеризує наукову новизну та практичне значення отриманих

результатів. Вступ дає цілісне уявлення про задум дослідження. Позитивним є прагнення автора відразу окреслити ширший контекст екологічної історії та пов'язати регіональні процеси з історією господарського освоєння півдня України.

Для нас, як дослідниці соціальної історії важливо, що серед завдань роботи присутній аналіз впливу політичних потрясінь, колективізації, воєн і волюнтаристських кампаній на стан лісової галузі. Це створює можливість розглядати природні перетворення не як технічну сферу, а як частину соціальної політики держави. Водночас окремі формулювання вступу можна було б зробити стриманішими та точніше узгодити між собою об'єкт, предмет і мету. В практичному значенні дисертації не в повній мірі вказані соціальні та екологічні наслідки таких пертворень, які мають безпосередній вплив на сучасний екологічний стан степових екосистем, стійкість агроландшафтів та якість життя місцевого населення в Запорізькому краю до нинішнього часу включно.

Розділ 1 «*Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження*» (с. 20-51) виконує традиційну для кваліфікаційної праці функцію, але водночас має самостійне пізнавальне значення. У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки проблеми*» автор простежує формування наукових уявлень про степове лісорозведення від середини XIX ст. до сучасності. Цінним є те, що до історіографічного аналізу включено не лише власне історичні праці, а й доробок лісівників, ґрунтознавців, географів і агрономів. Без такого міждисциплінарного залучення літератури дослідити тему було б неможливо.

Разом із тим історіографічний огляд подекуди наближається до послідовного переказу змісту окремих праць. Для більш виразного аналітичного ефекту варто було б чіткіше групувати авторів не лише за часом появи їхніх досліджень, а й за проблематикою: ставлення до антропогенного впливу на степ, уявлення про роль лісосмуг, оцінка державного втручання, місце селянського досвіду та локальних практик. В якості побажань до змісту вкажемо й на те, що залучення більш широкого кола іноземних авторів, що досліджують питання впливу людини на навколишне середовище України в XX ст., надало б можливість чіткіше висвітлити специфіку українського досвіду глобальної трансформації природних ландашфтів.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база дослідження*» проаналізовано представницький комплекс першоджерел, використаних при написанні тексту. Особливо вагомою є їх архівна складова, оскільки саме службове листування, звіти, плани, акти обстежень і статистичні відомості дають змогу відтворити реальний стан дісових господарств краю. Олександр Кононенко слушно звертається також до періодики, картографічних і візуальних матеріалів. Така джерельна різноманітність

сприяє перевірці офіційних даних і дозволяє побачити розрив між офіційними урядовими постановами та повсякденними практиками.

Разом з тим потенціал джерел особового походження, усних свідчень та матеріалів, які фіксують повсякденний досвід працівників і селянських родин, використано обмежено. Зрозуміло, що для XIX ст. та першої третини XX ст. такі матеріали є фрагментарними. Проте для повоєнного часу, зокрема для кампанії 1948–1953 рр., можна було б ширше залучити спогади, інтерв'ю, листи, скарги та матеріали сільських кореспондентів. Це надало б дослідженню більш виразного соціального виміру.

Підрозділ 1.3. «*Методологія дослідження*» засвідчує достатній рівень теоретичної підготовки дисертанта. Він використовує загальнонаукові та спеціально-історичні методи, звертається до міждисциплінарності й екологічної історії. Водночас робота могла б виграти від чіткішого декларування інструментарію соціальної історії, історії повсякдення та історії праці. Саме ці підходи допомогли б системніше відповісти на питання, хто виконував роботи, як розподілялися обов'язки, якими були трудові стимули та як природоперетворювальні кампанії впливали на селянські домогосподарства.

Другий розділ – «*Теорія та практики впливу на біоценози та кліматичні умови Півдня України в імперський період її історії*» (с. 52-111), є найбільшим за обсягом і закладає історичне підґрунтя всієї дисертаційної праці О. Кононенка.

У підрозділі 2.1. «*Стан лісів на Півдні України з найдавніших часів до другої половини XVIII ст.*» автор звертається до тривалої історії природного середовища та практик охорони лісових ділянок. Такий екскурс виправданий, оскільки він дозволяє відмовитися від уявлення про степ як абсолютно незмінний і споконвічно безлісний простір. Водночас цей матеріал варто сприймати саме як передумову основної теми, а не як її рівнозначну частину.

Наступний підрозділ 2.2. «*Формування наукових поглядів на проблему збереження та практики розведення лісів від кінця XVIII – початку XIX ст.*» демонструє, як накопичення природничих знань поступово перетворювалося на програму практичного втручання. Здобувач переконливо показує роль окремих дослідників і господарників, а також значення європейського досвіду. Для соціального історика тут особливо важливе питання передачі знань: хто був носієм нових технологій, як вони адаптувалися до місцевих умов і чому одні ініціативи виживали, а інші припинялися після зміни керівництва або фінансування.

У останньому підрозділі 2.3. «*Спроби формування нових ландшафтних середовищ в степовій зоні з другої третини XIX ст.*» дисертантом було розкрито

діяльність державних лісництв, приватних господарств і колоністських спільнот. Вдалим є зіставлення різних форм організації праці та управління. Авторові вдалося показати, що приватна ініціатива не завжди була ефективнішою за державну, а успішність залежала від тривалості проєкту, професійності керівників, забезпечення водою, догляду за насадженнями та дисципліни виконавців.

Разом із цим у цьому підрозділі варто було б виразніше представити соціальний склад працівників, залучених до закладання й догляду за лісами. За назвами установ і прізвищами керівників інколи губляться рядові виконавці. Для історії селянства важливо знати, чи була ця праця сезонною, найманою, повиннісною, як вона оплачувалася і поєднувалася з іншими видами сільськогосподарської зайнятості. Представлені в роботі архівні документи, відображають робітничі та соціальні відносини лише в Запорозькому лісництві та лісорозпліднику (с. 171-177), але ж не надають цілісної картини специфіки селянської праці, а відтак потребують розширення здобувачем джерельного кола за рахунок інших лісогосподарських структур, що діяли в краї.

Підрозділ 2.4. «*Шляхи розвитку лісових господарств південно-східної України (кінець XIX ст. – 1917 р.)*» логічно завершує імперський блок. Автор простежує зв'язок між кліматичними катастрофами, голодом 1891–1892 рр., активізацією наукових пошуків і державною підтримкою дослідних станцій. Важливо, що лісорозведення показано не як ізольовану галузь, а як частину ширшої боротьби за стабільність аграрного виробництва. Розділ переконує, що до початку Першої світової війни вже існували наукові та організаційні передумови для системної роботи, однак вони залишалися вразливими перед політичними кризами.

Третій розділ дисертації О.В. Кононенка, який носить назву «*Лісова галузь південного сходу України у вирі воєнних, соціальних потрясінь і експериментів (1917–1945 рр.)*» (с. 112-151), має особливе значення для розуміння соціальної ціни воєнно-політичних потрясінь і господарсько-ландшафтних трансформацій в степу.

У підрозділі 3.1. «*Ліси в запорізькому краї в добу Революції та ранньорадянський період (1917–1927-і рр.)*» автором було показано руйнування виробничої бази, нестачу палива, безконтрольні рубки та спроби нової влади підпорядкувати галузь централізованому управлінню. Вважаємо, що п. Кононенко переконливо демонструє, що за часів війни й господарського колапсу ліс сприймався передусім як ресурс негайного вжитку заради поточного виживання.

Вдалим є його аналіз діяльності т.зв. «Трудової армії» та інших мобілізованих утворень. Ці сюжети дозволяють побачити ранньорадянську політику не лише через декрети, а й через повсякденність примусової праці, дефіциту та

адміністративного тиску. Водночас жіночий досвід цього періоду залишається майже невидимим. У ситуації, коли значна частина чоловіків була мобілізована, перебувала на фронтах або мігрувала в пошуках роботи, саме жінки часто забезпечували виживання домогосподарств і виконували додаткові трудові обов'язки. Навіть короткий аналіз цієї проблеми посилив би соціальну складову дослідження! Цього нам бракує…

Підрозділ 3.2. «*Тоталітарний контроль над лісовою галуззю регіону в 1930-х – першій половині 1940-х рр.*» розкриває суперечливість радянської політики. З одного боку, декларувалася боротьба з посухою та необхідність лісомеліорації. З іншого – колективізація, Голодомор, репресії, кадрове виснаження й пріоритет зернового виробництва фактично позбавляли галузь ресурсів. Здобувач аргументовано пов'язує невиконання природоперетворювальних планів із загальним станом села та руйнацією селянської ініціативи.

На особливу увагу заслуговує реконструкцій ним допоміжних видів господарювання лісгоспів – оренди земель, пасовищ, городництва, лозоплетіння. Ці практики були способом інституційного самозбереження, але водночас відкривали додаткові можливості для місцевого населення. Тут дисертант наближається до історії повсякденного виживання, хоча цей напрям можна було б розгорнути докладніше: показати участь жінок, підлітків, сезонних працівників, форми натуральної оплати та значення таких робіт для сімейного бюджету.

Матеріал про німецьку окупацію 1941–1943 рр., в цілому, засвідчує масштаб втрат і ресурсний характер ставлення окупаційної влади до залишків лісових насаджень. Водночас було б корисно виокремити питання поведінки місцевого населення: вимушені рубки для опалення, участь у заготівлях, саботаж, приховування ресурсів, післяокупаційні конфлікти навколо відповідальності. Відтак у Розділі 3 дослідженню бракує розкриття «мікроісторії» лісокористування: розповіді про те, як саме місцеве населення маневрувало між жорсткими штрафними санкціями окупаційної влади та гострою потребою у паливному матеріалі в умовах воєнних руйнувань. Відносимо це до побажань.

Розділ 4 «*"Великий план перетворення природи": запорізький вимір (1948–1953 рр.)*» (с. 152–194) є найбільш цілісним і, на наш погляд, найпереконливішим у дисертації Олександра Кононенка. Саме тут екологічна, аграрна та соціальна історія поєднані найтісніше.

У підрозділі 4.1. «*Дереворозведення та заліснення як головні складові впровадження "Плану" на теренах Запорізької області*» ним детально реконструйовано механізм кампанії: створення розсадників, організацію

спеціалізованих машинно-тракторних станцій, розподіл завдань між установами та залучення колгоспів і радгоспів. Здобувач слушно не обмежується урочистою риторикою газет і постанов. Він показує кадровий голод, нестачу техніки, слабку матеріальну зацікавленість, формальний характер частини звітності та низьку приживлюваність насаджень. З позицій історії колгоспного селянства ці спостереження мають особливе значення. Вони засвідчують, що масштабні державні проєкти перекладалися на плечі сільського населення, яке ще не відновилося після війни та голоду 1946–1947 рр.

Було б доцільно ще виразніше поставити питання про розподіл праці всередині колгоспу. Хто саме працював у лісонасадженнях – чоловіки, жінки, підлітки; чи зараховувалися ці роботи в трудодні; як поєднувалися вони з польовими кампаніями; які санкції застосовувалися за невихід на роботи? У документації радянських установ такі відомості часто розпорошені, однак навіть окремі приклади дали б можливість побачити гендерну та вікову структуру мобілізованої праці.

Підрозділ 4.2. «*Створення водосховищ і спроби інтродукції нових видів рослин в степовій Таврії в рамках реалізації "Плану"*» розширює дослідження за межі власне лісорозведення. Автор розглядає гідротехнічні проєкти, зміни мікроклімату та волюнтаристські спроби впровадження непритаманних регіону культур. Ця частина добре демонструє суперечність між науковим знанням і політично санкціонованою псевдонаукою.

Водночас соціальні наслідки гідротехнічного будівництва могли б бути представлені ширше. Створення водосховищ означало не лише нові можливості для зрошення й енергетики, але й переселення, втрату звичних господарських просторів, зміну режиму рибальства та доступу до земель. Навіть якщо ці питання виходять за безпосередню тему дисертації, їх коротке окреслення допомогло б уникнути надто оптимістичної оцінки результатів меліорації. Зокрема, О. Кононенком не було повністю не розкриті проблеми створення регіональних водойм (с. 182-184), що надало б дослідженню більшої об'єктивності, дозволивши показати високу соціальну та екологічну ціну радянської моделі примусової трансформації довкілля.

У «*Висновках*» (с. 195–199) здобувачем було узагальнено основні результати дослідження. В цілому вони відповідають поставленим завданням і відображають зміст основної частини. Автор послідовно підсумовує етапи розвитку лісорозведення, визначає роль державних і приватних ініціатив, пояснює причини успіхів і невдач та оцінює наслідки повоєнних кампаній. Висновки не зводяться до повторення фактичного матеріалу й містять узагальнення щодо залежності

природоперетворювальних програм від політичного режиму та соціальної організації праці.

Разом із тим у підсумковій частині можна було б виразніше сформулювати соціальні наслідки досліджуваних процесів: вплив на зайнятість сільського населення, зміну трудових практик, взаємини колгоспів із лісогосподарськими установами та розподіл ресурсів між державними структурами і місцевими громадами. Це не заперечує зроблених висновків, а лише окреслює перспективу їх подальшого розвитку.

Маємо сказати, що «*Додатки*», складені О.Кононенком, доповнюють основний текст картографічними, статистичними та візуальними матеріалами. Їх наявність є безумовною перевагою, оскільки історія ландшафтних трансформацій потребує наочного представлення територіальної динаміки. Було б корисно, щоб у майбутній монографічній версії праці частина таблиць і карт була інтегрована безпосередньо в основний виклад, а підписи до зображень містили ширший джерелознавчий коментар.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному дослідженні історії степового лісорозведення південно-східної України впродовж тривалого періоду та в поєднанні природничої проблематики з аналізом політичних і соціально-економічних процесів. Важливим здобутком є регіоналізація загальнодержавних кампаній: автор показує, як вони реалізовувалися в Запорізькій області та на сусідніх територіях, які ресурси використовувалися і чому задекларовані результати не завжди досягалися.

Практичне значення роботи не обмежується можливістю використання її матеріалів у викладанні історії України, регіоналістики та екологічної історії. Досвід попередніх кампаній має прикладну цінність для сучасних програм відновлення південних регіонів України, особливо в умовах воєнного руйнування ландшафтів, водогосподарських систем і лісосмуг. Водночас застосування історичного досвіду потребує критичного ставлення до мобілізаційних практик минулого та уваги до потреб місцевих громад.

Результати дослідження апробовано в наукових публікаціях і доповідях на конференціях. Тематика статей відповідає основним розділам дисертації, а їх зміст репрезентує ключові положення роботи. Особистий внесок здобувача не викликає сумнівів; дисертація є самостійним завершеним дослідженням.

Якщо генералізувати всі наші зауваження та побажання до тексту дисертаційного дослідження О.В. Кононенка, вони будуть такі:

1) У низці місць інституційна та адміністративна історія переважає над соціальною. Доцільно було б частіше переводити увагу з установ, постанов і керівників на рядових працівників, селянські домогосподарства та локальні спільноти. Наприклад, посилання на праці, опубліковані в «Журналі міністерства державних маетностей», показують процеси заліснення тільки з точки зору урядових керманичів, не розкриваючи проблеми, які поставали перед простими переселенцями-колоністами та робітниками під час виконання робіт по залісненню степів.

2) Гендерний вимір трудової мобілізації майже не представлений, хоча особливо для 1930-х і повоєнних років він міг би суттєво доповнити пояснення механізмів виконання державних програм. Так, представлено широке коло архівних документів, що розкривають кризу в лісовому господарстві Запорізького краю в 20-ті роки XX ст. (с. 117-125), але гендерні питання фактично не заторкнуто, що позбавило можливості показати особливості залучення жінок до подолання цієї кризи, їхню роль у повсякденному функціонуванні лісництв краю .

3) Подекуди автор надто детально відтворює зміст службової документації, тоді як окремі фрагменти можна було б узагальнити в таблицях або використати як підставу для порівняльного аналізу. Порівняльні таблиці, що мали би відповідати тексту, надали б матеріалу більшої структурованості та створили б міцне підґрунтя для переконливих аналітичних узагальнень (с. 123, 141, 156-158, 161-162).

4) У тексті трапляються стилістичні огріхи, невдалі синтаксичні конструкції та друкарські помилки, які потребують усунення перед публікацією монографічної версії роботи.

Наведені зауваження мають переважно рекомендаційний характер, не заперечують достовірності основних результатів і не знижують загальної позитивної оцінки дисертації. Вони радше вказують на можливості подальшого поглиблення теми в напрямі соціальної історії села, історії праці, повсякденності та гендерних відносин.

Перспективними напрямами подальших досліджень можуть бути наступні:

1) вивчення участі жінок і підлітків у лісомеліоративних роботах 1930–1950-х рр., зокрема через аналіз трудоднів, мобілізаційних списків, скарг і матеріалів місцевої преси;

2) дослідження повсякденного життя працівників лісгоспів, розсадників і спеціалізованих МТС, їхнього матеріального забезпечення, професійної мобільності та взаємин із колгоспним населенням;

3) порівняння запорізького досвіду з іншими степовими областями України, що дозволить відокремити загальносоюзні закономірності від регіональної специфіки;

4) аналіз соціальних наслідків гідротехнічного будівництва, переселень і зміни доступу сільських громад до землі, води, пасовищ та інших природних ресурсів.

Узагальнюючи результати ознайомлення, можна засвідчити, що дисертація Кононенка Олександра Васильовича «Заліснення теренів південно-східної України як інструмент трансформації степового ландшафту в XIX – 1-й половині XX ст.» є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням відповідає вимогам до захисту дисертаційних робіт згідно наказу МОН України №40 та вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21 березня 2022 р. Також вона цілком відповідає вимогам до дисертацій, що подаються на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань – 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія. Автор дослідження, Кононенко Олександр Васильович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі історії.

Рецензент:
кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри джерелознавчих
студій та суспільних комунікацій ЗНУ *І.М. Кривко*

Підпис засвідчую:
Вчений секретар ЗНУ *О.А. Проценко*